

УДК94 “1943-1946”

Галина Стародубець

УКРАЇНСЬКИЙ САМОСТІЙНИЦЬКИЙ РУХ НА ТЕРЕНАХ ПІВДЕННОГО ПОЛІССЯ В 1943–1946 рр.

Розкрито специфіку розгортання та поширення українського самостійницького руху на теренах Південного Полісся. З'ясовано спільні та відмінні особливості його проявів, що були на території північних областей України та південних – Білорусі. Зосереджено увагу на засобах, що їх використовували сторони військово-політичного протистояння з метою знищення один одного.

Друга світова війна є складником національної історичної пам'яті білоруського й українського народів. Її події знайшли своє відображення на рівні матриці суспільної свідомості, формованої під впливом різних чинників упродовж усього повоєнного часу. Зовнішнім виявом цього є наявність різного бачення та оцінок тогочасного минулого не тільки населенням Білорусі та України, а й усередині кожного із соціумів. І це цілком закономірно детермінує потребу глибокого наукового дослідження та осмислення суті подій і явищ, які лежать у площині, так би мовити політико-ідеологічного розлому, час від часу збурюючи громадську думку. Однією з таких проблем виступає тема українського національно-визвольного руху періоду Другої світової війни як у контексті української, так і загальноєвропейської історії. В останні десятиріччя науковий інтерес до неї виявляють не лише українські вчені, а й зарубіжні, в тому числі й білоруські.

Тема присутності українського чинника в подіях, що були на теренах західних й особливо південних областей Білоруської радянської соціалістичної республіки (БРСР) у період Другої світової війни та перших повоєнних років, стала предметом наукових пошуків багатьох дослідників. Частково вона висвітлюється в роботі А. Русначенка, окремий розділ якої присвячений особливостям руху Опору в Білорусі в 1941–1945 рр. [1]. Опосередковано питання діяльності ОУН та УПА на білоруських теренах торкаються такі українські науковці, як В. Жиліюк [2], С. Стельникович [3], Г. Стародубець [4]. Окремо варто виокремити роботу А. Кукурудзи, в якій доволі докладно і на значній документальній основі характеризується діяльність УПА на території Білорусі впродовж понад десятирічного періоду своєї боротьби – 1942–1953 рр. [5]. Поміж білоруських дослідників проблеми варто виокремити наукові праці І. Валахановича, присвячені аналізу оунівського підпілля в БРСР [6]. Окремі аспекти проблеми знайшли своє відображення в монографіях інших білоруських науковців, зокрема І. Пушкіна [7], В. Белозоровича [8] та інших. Мета нашого дослідження – визначити масштаби поширення та впливу ідей українського національно-визвольного руху на теренах українсько-білоруського прикордоння впродовж 1943–1946 рр.

20 серпня 1941 р. за декретом А. Гітлера було створено рейхскомісаріат “Україна”, до складу якого входила південна частина Білорусії. Історично склалося, що ця територія виступала етнічно межовим регіоном білорусів та українців. Така її особливість виступила одним із чинників поширення тут ідеї українського націоналістичного руху, яка позитивно сприймалася частиною місцевого населення. Серйозною причиною активного проникнення оунівського підпілля на терени південних областей БРСР треба вважати той факт, що українські націоналісти в особі бандерівців “трактували значну частину білоруського Полісся «українською етнографічною територією»” [9] і, очевидно, виношували сподівання включити її в кордони незалежної Української держави.

Генераторами продукування та поширення ідей українського національно-визвольного руху в північнополіському регіоні виступали “Поліська Січ – УПА” Т. Бульби-Боровця та ОУН(б). Відомо, що “безпосередньо на території Білорусі організаційними структурами оунівського підпілля керував окружний провід (“Кричевський”) на чолі із Зиновієм Савчуком (“Шварц”, “Олександр”). Берестейський окружний провід об'єднував три надрайонні: Берестейський, Кобринський і Пінський [6]. Основне завдання підпільників полягало в залученні до своїх лав якомога ширшого кола представників місцевого населення, пропаганді основних ідей Організації, зборі інформації про настрої та політичні симпатії мешканців краю.

З другої половини 1943 року український самостійницький рух у волинсько-поліському регіоні реструктурується на два складники – УПА та повстанське запілля. Білоруські землі потрапили в зону контролю військових округ УПА “Заграва”, зокрема південні райони Поліської області, та “Турів” – південь Берестейщини. До складу першої округи, крім інших, входили Столинський (“Гало”) та Пінський (“Болото”) військові надрайони. Другої – Берестейський надрайон [10, с. 16–17]. Основу запілля повстанського руху становила мере-

жа ОУН(б), а головне завдання полягало в забезпеченні матеріально-технічними та людськими ресурсами Повстанської армії, основним джерелом постачання яких виступало місцеве населення.

Ставлення білорусів до українських повстанців було неоднозначним і далеко не завжди позитивним, що виступало серйозним стримувальним чинником процесу розбудови тут оунівської організаційної мережі. Так, у серпні 1943 р. тільки два райони (Давидгородський та Столинський) були більш-менш охоплені “бандерівським впливом. Читалася відповідна література. Населення ставилося прихильно до оунівців, а червоних ненавиділо” [10, с. 247–248]. Такого роду інформацію підтверджують і білоруські дослідники, які наголошують, що “найбільший вплив у Білорусії українські націоналісти мали на території Столинщини. В південних районах Гомельської і Брестської областей діяли загони Української повстанської армії” [7, с. 130]

Судячи з документів, у грудні ситуація принципово не змінилася. В одному зі звітів місцевого лідера націоналістів вказується, що населення Пінського району “ставиться до нас пасивно. Зв'язки діють принагідні (по знайомству). Не охоплене нами і покривджене більшовиками населення ставиться до нас прихильно, однак від наших людей старається держатись осторонь, ждучи на прибуття реальної сили”. В Морочанському районі оунівською мережею “охоплено до 2/3 території. Членів нараховується 34. Охоплений терен не поділено адміністративно, а лише пов'язано зв'язками. Організаційна робота ведеться розвідкою і пропагандою” [10, с. 261].

З метою залучення до підпільної боротьби місцевих мешканців українські активісти практикували “проведення по селах сходів, де в першу чергу вдарялось по пропаганді протибільшовицькій. Перепроваджувано гутірки на актуальні теми, читалось і пояснювалось літературу”. Однак такого роду заходи не давали очікуваного результату, оскільки, “щоби опанувати той терен, потрібна збройна сила, яка б захистила цивільне населення від ворожих нападів, а тим самим піднесла б населення на душі, та повела б до боротьби за УССД” [10, с. 268]. Організувати таку силу в умовах тогочасної дійсності було надзвичайно важко насамперед тому, що у цьому регіоні активно діяли радянські партизани, які через різні причини користувалися підтримкою місцевих мешканців, потужним був також тиск німецьких окупантів. Очевидно, що відсутність масової підтримки білорусами ідей українського самостійницького руху пояснювалася й національною політикою оунівців, в основі якої лежала ідея розбудови Української держави в її етнічних кордонах, а отже, – за рахунок частини території Білорусії.

Попри те, за білоруськими свідченнями, “на початку 1944 р. на території Брестської, Пінської та Поліської областей діяла густа сітка оунівських округових, надрайонних і районних проводів, які займалися формуванням мобільних бойових загонів. Наприклад, у Брестській області функціонувало 120 загонів, приблизно по 7–100 осіб кожен, у Пінській – 114 чисельністю від 25 до 500 осіб [11, с. 67]. В окремих районах Білорусії бандерівський рух домінував повністю. Скажімо, в Дивинському районі, де до 1944 р. УПА налічувалося близько трьох тисяч осіб. Доволі сильними були повстанські сили ОУН в Іванівському, Дорогочинському, Давидгородському, Логичинському та інших районах [11, с. 68].

Варто зауважити, що таку думку поділяють і білоруські науковці, які стверджують, що “на завершальному етапі Другої світової війни і в перші післявоєнні роки в Брестській та Пінській областях значний вплив мали загони «бульбівців» чи Поліської Січі Української повстанської армії (УПА). Її організатором був Тарас Боровець... З липня 1943 р. вони стали вести боротьбу як з радянським і польським партизанським рухом, так і з німецькими частинами. <...> Активно діяли «бульбівці» і після вигнання окупантів з території СРСР. За даними НКВС, до кінця 1944 р. у Брестській та Пінській областях діяло близько 250 груп і загонів. Окремі райони повністю ними контролювалися, особливо в сільській місцевості” [8, с. 83].

Погоджуючись загалом з висновками білоруських науковців, дозволимо собі висловити деякі сумніви з приводу правильності їх твердження про те, що на початку 1944 р. на теренах Полісся діяли саме загони “Поліська Січ – УПА” Т. Бульби-Боровця, або ж, як вона називалася від липня 1943 р. – Українська національна революційна армія (УНРА), так зв. “бульбівці”. На той час ця формація, як збройна та політична сила, фактично перестала існувати, оскільки її лідери наприкінці 1943 року перебували в німецькому ув'язненні, а бійці частково легалізувалися, частково продовжували боротьбу в загонах УПА. Тому з початку 1943 р. найбільшу військово-політичну активність на теренах волинсько-поліського регіону виявляли загони Української повстанської армії та бівки її запілля.

Повстанське підпілля та УПА, які діяли в районах Південного Полісся, координували свої дії з відповідними підрозділами, дислокованими на теренах Північної Волині. З другої половини 1944 року вони входили до складу північно-західної Генеральної округи під керівництвом І. Литвинчука – “Дубового” (охоплювала території Волинської області, північно-західної частини Рівненської області, Берестейщини, Пінщини [12, с. 27]. Від початку 1944 р. в умовах переходу фронту український самостійницький рух змушений був вирішувати кілька завдань: окрім захисту місцевого населення від грабунку та фізичного винищення з боку німецьких окупантів, загострилося збройне протистояння з радянськими партизанами. Останні, залишившись у тилу Червоної армії, спрямували свої зусилля на бо-

ротьбу з УПА. Це протистояння проходило з попереми́нним успіхом. Українські повстанці добре знали місцевість і користувалися підтримкою місцевого населення, натомість другі були краще озброєні та забезпечені військовими фахівцями. Запеклість боротьби мала наслідком значні обопільні жертви.

Процес звільнення західноукраїнської та західнобілоруської територій від німецьких окупантів супроводжувався відновленням там радянської влади, насамперед, у формі відповідних комітетів комуністичної партії та виконкомів Рад депутатів трудящих. Перед представниками органів місцевої влади одним з основних було поставлене завдання підняти з руїн село та, головнo, у білоруському регіоні – продовжити процес колективізації, згорнутий у період війни. “Вже в 1944–1945 роках партійно-радянські працівники провели бесіди з селянами колишніх колгоспів про можливе відновлення сільгоспартілей, обіцяючи їм посіви німецьких маєтків і допомогу з боку держави. Однак сільські жителі у більшості своїй заявляли «Нам колгоспи не потрібні!»” [8, с. 94] Така позиція селян збігалася з офіційною політикою оунівців щодо колгоспної системи як такої. Повстанське підпілля в Західній Україні та в рамках регіонального впливу на теренах Білорусі розгорнуло активну антиколгоспну кампанію, що супроводжувалася збройним протистоянням.

Намагаючись якщо не зупинити, то принаймні загальмувати процес радянзації, упівці та бійці самооборонних кущових відділів практикували напади на партійно-радянські установи рівня сіл, селищ, містечок та районів. Нападники знищували списки мобілізованих до лав Радянської армії, офіційну фінансову документацію тощо. Не поодинокими були приклади залякування, а то й фізичного знищення місцевих активістів. Так, “у 1944 році в Жабичькому районі Пінської області було розгромлено будівлю Невельської сільради. Бандити задушили дротом голову Власовця, секретаря Жушму і місцевого лісника. Тіло голови сільради було приколоте штиковим ударом до стіни. Написавши українські націоналістичні гасла, “бульбівці” зникли в лісі” [8, с. 84]. Показово, що схожою була ситуація не тільки у західноукраїнському регіоні, а й на Житомирщині – області, що безпосередньо межує з Білоруссю й у роки Другої світової війни не вважалася територією, контрольованою УПА. Радянські джерела зафіксували там значну кількість випадків активізації антирадянського збройного руху Опору впродовж 1944–1946 рр. Зокрема, 4 жовтня 1945 р. група український повстанців кількістю від 70 осіб прорвалася з Рокитнівського району Ровенської області, зайшла в с. Селизівка Словечанського району Житомирської області, де забрала 2-х колгоспних биків і зникла в лісовому масиві у напрямку хутора Вороб’ї. 7 жовтня повстанці напали на с. Мажари в 7 км від райцентру Словечанськ, де знищили документи сільради і пішли в Мажарські ліси. 10 жовтня банда в кількості 35–40 повстанців напали на с. Черевин в 2-х км від райцентру Словечанськ, знищили документи сільради і пішли у напрямку с. Ракитно-Мощаниця Лугинського р-ну [13, арк. 13]. Очевидно, що такими акціями українські повстанці намагалися продемонструвати місцевому населенню та, насамперед, владі свою присутність і можливість контролювати ситуацію.

З метою придушення українського національного руху Опору радянська влада намагалася обмежити масштаби його поширення, локалізуювши на певній території. З цією метою війська НКВС у 1944 р. спрямували зусилля на обмеження “контактів Берестейщини та Пінщини з рештою України. Для цього вздовж Дніпро-Бузького каналу дислокувалися спеціальні частини внутрішніх військ. Так, до прикладу, в Столинському районі (південь БРСР) знаходилося 800 радянських військових, тоді як у Дубровицькому – 240, а у Висоцькому взагалі – 80 [5, с. 407]. За підрахунками білоруського дослідника І. Валаховича, на початку 1945 року тільки “з білоруського боку кордону було оточено 839 господарств, обшукано 48 479 дворів, перевірено 165 137 осіб, прочесано 12 кв. км лісів і боліт” [6, с. 60]. На території сусідньої Рівненщини “за період з 4 по 20 лютого 1945 року в результаті проведення 2109 військових операцій було знищено 15 036 вояків УПА, взято в полон 18 066 осіб, з’явилося з повинною 6913 осіб” [14, арк. 25]. Масовий наступ на повстанський рух значно підірвав його мілітарні сили на Волині та Поліссі, однак, попри всі зусилля радянської влади, не знищив його.

Одним із найважчих періодів для українського націоналістичного підпілля та УПА стали місяці так званої “великої блокади”, яка була в західних областях України від початку виборів до Верховної Ради СРСР (10 лютого 1946 р.) і аж до квітня цього року. Реально в західноукраїнському регіоні було запроваджено надзвичайний стан, в умовах якого мешканцям заборонялося вільно пересуватися територією, ночувати не вдома, приймати гостей тощо. Для його забезпечення впродовж чотирьох місяців тут “було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховували півмільйона бійців” [15, арк. 514].

Незважаючи на встановлення тотального контролю, оунівці намагалися різними способами організувати зрив більшовицької виборчої кампанії. З цією метою вони провадили активні агітаційно-пропагандистські дії, здійснювали локальні напади на виборчі дільниці, установи місцевих органів влади, зривали та знищували передвиборчі плакати, листівки тощо. Загалом створювали в західноукраїнському регіоні атмосферу нетерпимого ставлення до офіційної влади.

Антирадянська діяльність українського підпілля знаходила свій вияв і на теренах сусідньої республіки. Так, згідно з офіційною інформацією, за першу декаду січня 1946 р. на території західних областей Білоруської РСР зареєстровано п’ять збройних зіткнень, в результаті яких було вбито 7 осіб. 3 січня в с. Мініво Антопольського району Брестської області

стрільці УПА чисельністю до 15 чоловік пограбували і забрали з собою агітатора виборчої дільниці Дем'яна Мінчука. Правда, останньому вдалося втекти. Було вбито демобілізованих червоноармійців Девута Василя і Дружа Олександра. У ніч на 7 січня група повстанців чисельністю до 60 учасників, озброєна кулеметами, автоматами і гвинтівками, котра прибула з території Рокитнівського району Ровенської області УРСР, здійснила напад на с. Глушковичі Лельчицького району Поліської області. Тут вони, як повідомляють радянські джерела, розкидали антирадянські листівки, пограбували магазин і двох громадян, демобілізованих з Червоної армії, забрали з колгоспу коня і зникли у напрямку Житомирської області". Масштабність антирадянського опору засвідчує той факт, що тільки за першу декаду січня органами НКДБ БРСР було проведено 7 чекістсько-військових операцій, в результаті яких: затримано учасників антирадянського підпілля – 8, ліквідовано повстанців та їхніх прихильників – 22. З них: убито – 5, затримано – 17, з'явилося з повинною дезертирів з Червоної армії – 2. Було вилучено: кулемет, міномет, пістолетів – 2, гранат – 3, мін – 3, патронів – 1000 [16, с. 325–326]. За підрахунками дослідників, у 1946 році було ліквідовано 36 повстанських груп кількістю 1081 особа: 413 вбито, 599 взято в полон, 59 з'явилися з повинною [8, с. 84]. Українському самостійницькому підпіллю не вдалося зірвати вибори до Верховної Ради СРСР, однак їхню діяльність виступала постійним дестабілізаційним чинником процесу відновлення радянської влади у волинсько-поліському регіоні.

Отже, український самостійницький рух, матеріалізований у структурах УПА та оунівського підпілля, виявляв активність на теренах південної Білорусі, суміжних з північними областями України. Його соціальну основу становило місцеве населення, яке не обов'язково ідентифікувало себе як українці. Об'єднувальною платформою учасників цього руху, крім ідеї боротьби за незалежну Українську державу, виступало гасло економічного характеру – опір насильницькій колективізації.

Література

1. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи Опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках / А. Русначенко. — Київ, 2002. — 518 с.
2. Жилик В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр. Монографія / В. Жилик. — Рівне : Волинські обереги, 2008. — 308 с.
3. Стельникович С. Український національний рух Опору Тараса Бульби-Боровця : історичний нарис / С. Стельникович. — Житомир: Полісся, 2010. — 392 с.
4. Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля : монографія / Г. Стародубець. — Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. — 464 с.
5. Кукурудза А. Діяльність УПА на території БРСР (1942–1953) / А. Кукурудза // Наук. записки: зб. праць молодих вчених і аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. — К., 2010. — Т. 20. — С. 397–407.
6. Валахович І. Підпілля ОУН на території Білорусі / І. Валахович // Військово історичний альманах. — 2002. — № 1. — С. 58–61.
7. Пушкін І. А. Удзел нацыянальных меншасцей у грамадска-палытычным жыццёсавецкай Беларусі (1919–1990 гг.): манаграфія / І. Пушкін. — Мінск : Выдавецкі центр БДУ, 2010. — 319 с.
8. Белозорович В. А. Западнелитовская деревня в 1939–1953 годах: монография / В. А. Белозорович. — Гродно : ГрГУ, 2004. — 148 с.
9. Клявец Р. Білорусі в УПА. За нашу і вашу свободу / Раман Клявец // Гістарычная правда. — 11 грудня. — 2013. — Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2013/12/11/140386/>
10. Літопис УПА. Т. 2. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. Документи і матеріали / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Видавництво : "Літопис УПА" та ін. — Київ–Торонто. — 1999. — 675 с.
11. Сергійчук В. Український здвиг. Кн. 2 : Волинь. 1939–1955 / В. Сергійчук. — К. : Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.
12. Вовк О. Вступ // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА і Запілля 1944–1946. Документи і матеріали / НАН України. Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського: Видавництво: "Літопис УПА" та ін. — Київ–Торонто, 2006. — 1448 с.
13. Держархів у Житомирській області. — Ф. П-76, оп. 2, спр. 225.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, ч. 1, спр. 925.
15. Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1, оп. 23, спр. 2966.
16. "Особые папки" Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів / упоряд. Ярослав Дашкевич, Василь Кук. — Львів : Літературна агенція "Піраміда", 2010. — 594 с.

The specificity of deployment and spreading of Ukrainian independent movement on the territory of southern Polissya is described in the article. Common and different peculiarities of its manifestations on the territories of northern regions of Ukraine and southern regions of Byelorussia are determined. The attention is paid to the instrumentality used by both parties of military and political opposition in order to destroy each other.